

pusz kapcsán jelentős szövegmennyiség elkallódásával számol, a bibliai verses epika sűrű szöveghálózatban csaknem egészében ránk maradt, a világi tárgyú epikus költészettről – hasonlóan hosszú és unalmas módszerrel – szinte pontosan ugyanez látható be. Vagyis a 16. század reprezentatív műfajait majdhogynem egészében látjuk. Ilyenformán Varjas statisztikai vizsgálatának eredménye igaznak bizonyul, olyannyira, hogy nincs szükség még megszorító kitételekre sem. A cca. 155 epikus szöveg tehát nem reprezentatív minta, hanem maga a 16. század históriatermése. Jelentős mértékű kiegészülése csak atipikus szerzők atipikus műveivel képzelhető el: a politikai, vallási okokból, vagy egyszerűen a trendidegenség okán látóterünkbe kerülhetnek eddig ismeretlen Bogáti Fazakas Miklósok, vagy Balassi Bálintok, Tinódi Sebestyének, de Dézsi Andrások és Szegedi Gergelyek felbukkanása merőben valószínűtlen.

Tüskés Gábor

A Mikes-kutatás kérdéseire I.

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás irodalmának egyik első, művészileg leghatásosabb képviselője, aki II. Rákóczi Ferencsel együtt legalább fél évszázaddal megelőzte a magyar szellemi élet fejlődését. A kor francia gondolkodásának színvonalán foglalkozott az ember, a társadalom és a világ problémáival, s a *Törökországi levelek* a 18. századi irodalom egyik legmodernebb alkotása. Életműve nemcsak a magyar nyelv, irodalom és kultúra, hanem az egész nemzeti örökség kimeríthetetlen forrása. Ez az életmű több mint kétszáz éve foglalkoztatja a költőket, írókat és az irodalomtörténészeket, s Mikes a század egyik legtöbbet kutatott szerzője. Ennek ellenére számos megoldatlan kérdés van munkássága körül, s nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot emberi és írói egyéniségéhez.

Kutatástörténeti megjegyzések

A Mikes-életmű feltárásának története a 18. század végétől napjainkig csak bizonyos megszorításokkal mondható folyamatosnak. A kutatás történetében több megtorpanás tapasztalható,¹ ami erőteljes szelektivitással párosul, első sorban az életmű terjedelmileg nagyobbik részét kitevő fordítások rovására. A pozitivistá irodalomtudomány filológiájának egyik súlyos mulasztása volt a Mikes-kéziratok szövegkritikai feltáratlansága és kiadatlansága,² s ugyanez az évtizedekre zsákutcába jutott a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetének vitája. A polgári korszak irodalomtörténetészei a *Leveleskönyv* külföldi mintáinak és forrásainak felkutatására összpontosítottak elsősorban, s a kutatás „szellemtörténeti” szakasza magával hozta spekulatív elemek felbukkanását.³ A fordítások sokáig

¹ MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI., kiad. HOPP Lajos, Bp., 1966–1988 (a továbbiakban MÖM I–VI.), itt: I, 380. A kritikai kiadást megelőző szakirodalmat Hopp Lajos feldolgozta a tárgyi jegyzetekben, ezért azt a továbbiakban csak kivételesen idézem. – Köszönöm Bitskey Istvánnak, Szathmári Istvánnak és Szörényi Lászlónak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. Teljes terjedelmében a tanulmány az ItK 2010-es évfolyamában jelenik meg.

² KÜRTI Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*, Az Egeri Ciszterci Gimnázium Értesítője, 1906/7, 3–58; KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*, EPhK, 36(1912), 21–28.

³ VERESS Dániel, *Legendák és tények a Mikes szakirodalomban* = V. D., *Mikes és a szülőföld: Tanulmányok*, Bukarest, 1976, 5–9. A kötet további fontos tanulmányokat tartalmaz az életmű különböző kérdéseiről.

csak szűk körben váltak ismertté, s egyetlen kivételtől eltekintve egészen a 20. század második feléig kéziratban maradtak. Az ezekre vonatkozó tanulmányok gyakran egymásnak ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket közöltek.⁴ A történeti, irodalmi, művelődéstörténeti közlemények szerzőinek figyelmét többször elkerülték az egymás kölcsönös érdeklődésére számot tartó írások, s a források közlésmódja gyakran mutatja az addigi szakirodalom hiányos ismeretét.⁵ A Mikes-kutatás története sem mentes a fölösleges és méltatlan rivalizálástól, egymás munkájának lebecsülésétől, az indokolatlan szembeállításától és leértékeléstől.⁶ Mindezek következtében az eredmények nem mindig épültek egymásra, és hosszú ideig nem alakulhatott ki a teljes életművet átfogó, szerves tudományos folyamat. Ennek lehetősége lényegében csak az 1980-as évek végén teremtődött meg, a kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenésével.

A Zolnai Béla által kezdeményezett és Hopp Lajos által megvalósított kritikai kiadás megindulása az 1960-as évek elején új szakasz kezdetét jelzi a kutatás történetében. A kiadás előrehaladásával fokozatosan bontakozott ki a hazai és európai gyökerekből egyaránt táplálkozó, európai rangú klasszikus prózaíró képe, s megkezdődött a korábbi időszakból áthagyományozódott értelmezői minták felülvizsgálata. Amikor Szigeti József a kritikai kiadás 3. kötetének megjelenésével egy időben számba vette a kutatás fő irányait, új útjait és módszereit, utalt olyan területekre is, amelyeken még nem érték meg a problémák megoldásának feltételei. Egyben máig ható érvénnyel jelezte, „a Mikes-kérdés [...] megmaradt napjainkig izgalmas tudományos feladatnak.”⁷

A kritikai kiadás az utóbbi hatvan év magyar textológiájának kiemelkedő teljesítményei közé tartozik, s a szövegkritikai jegyzeteknek közvetlenül a főszöveg alá helyezésével iskolát teremtett. A kiadásban Hopp Lajos megalapozta az életmű eddigi leghitelesebb olvasatát, s olyan forrásanyagot bocsátott rendelkezésre, amely nagymértékben megnöveli az eddig ismert tények számát, új kapcsolatrendszerbe helyezi azokat, s elősegíti további összefüggések felismerését. A kötetek jegyzetapparátusa értékes személyi, eszme-, intézmény-, nyelv- és fordítástörténeti adattárat kínál, amely megnyitotta a lehetőséget az

⁴ Vö. Penke Olga recenzióját HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 2002. c. monográfiájáról: ItK, 107(2003), 608–610.

⁵ HOPP, *i. m.*, 404–405.

⁶ Vö. pl. Kovács Sándor Iván recenzióját HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 2000. c. monográfiájáról, *Irodalomismeret*, 13(2003), 2, 72–75. Továbbá: „A szelíd írónia, a szellemességgé önállóodó szellem, a társas és a nagyvárosi élet, a csevegés, a divat, a modern udvariasság fogalomkörének és stíluselemeinek magyar irodalmi élete Faludival kezdődik (hozzá képest a különben rokonérzületű Mikes műkedvelőként hat).” TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar irodalom európaizálódása = T-T. J., Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, II, Bp., 1961, 5–63, itt: 27.

⁷ SZIGETI József, *A Mikes kutatások új útjai és módszerei*, *Filológiai Közöny*, 17(1971), 1–2, 84–102, itt: 84.

összehasonlító, műfaji, tárgy- és eszmetörténeti, forráskritikai és más vizsgálatok előtt. A jegyzetanyag beható ismerete elengedhetetlen az életmű további tanulmányozásához, megkönnyíti az egész korszak kutatását, és előfeltétele a korábbinál árnyaltabb Mikes-kép kialakításának.

A kritikai kiadás félidejében, 1978-ban jelent meg a *Magyar Remekírók* sorozat Mikes-kötete, benne Hopp Lajos kismonográfia igényű, a munka addigi tanulságait és korábbi tanulmányainak eredményeit összegző utószavával.⁸ A kiadás lezárását követően Hopp két monográfiában dolgozta fel Mikes életútjának első szakaszát, írói pályakezdését és fordítói munkásságát.⁹ Ezek azonban több éves késéssel, 2000-ben, illetőleg 2002-ben, posztumusz láttak napvilágot, s hatásuk csak napjainkban kezd érvényesülni. Az utóbbi kötetrel különösen súlyos adósságot törlesztett a szerző, s a *Leveleskönyv* és a fordítások eddig szinte teljesen ismeretlen kapcsolatáról állapított meg alapvető nyelvi, tárgyi és eszmei összefüggéseket. Helyesbítette az eredetileg összetartozó művek mesterséges szétválasztását, s helyreállította azt az irodalmi, kulturális és konfesszionális egységet, amely természetes létformáját alkotta az életműnek és a korszak kultúrájának.

A kiadásban alkalmazott komplex kutatói módszer fő sajátossága a szemléleti kérdések megközelítése az írói alkotási folyamat és adaptációs tevékenység szemszögéből minden elérhető forrás mozgósításával. A Zolnai Béla és Kelemen József tanácsainak, valamint a nemzetközi gyakorlat figyelembevételével kidolgozott módszer hatékony eszköznek bizonyult.¹⁰ Egyik újdonsága, hogy Hopp Lajos behelyezte a *Leveleskönyvet* a társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti összefüggésekbe, a kutatás bázisát kiterjesztette a teljes életműre, s fényt derített Mikes európai kultúrájának hazai gyökereire. A módszer másik újdonsága, hogy megkezdte a Mikes-életmű és II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkássága közti összetett kapcsolatrendszer tisztázását, s az egész életmű tükrében, az erkölcsi, vallási, politikai, filozófiai és esztétikai nézetek együttes figyelembevételével vizsgálta Mikes írói világának alakulását. A harmadik fontos sajátosság, hogy következtetéseinek tendenciája szerint Hopp nem lezárni akart, hanem problémafelvetésre ösztönzött; a korábbi eredmények összegzésével, értékelésével új kérdéseket vetett föl és új utakat jelölt ki a további kutatásnak.

⁸ *Mikes Kelemen művei*, vál., szöveggond., jegyz., utószó HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók), továbbá HOPP Lajos, *Mikes és világa: Tanulmányok*, Bukarest, 1973.

⁹ HOPP, *Mikes Kelemen: Életút... i. m.*, valamint Uő., *A fordító... i. m.*

¹⁰ Zolnai Béla lektori jelentése a kritikai kiadás I. kötetéről az MTA Irodalomtudományi Intézet Archívumában található. MÖM I, 372; Kelemen József 1960. nov. 30-i és 1962. szept. 19-i, továbbá Hazai György 1962. nov. 18-i és N. Kakuk Zsuzsa 1962. okt. 26-i lektori jelentései Hopp Lajos feldolgozatlan hagyatékában található: MTA Irodalomtudományi Intézet, Illyés Gyula Archívum és Tudományos Műhely (a továbbiakban MTA ITI IGYA).

Eredményei közül kiemelést érdemel, hogy feltárta Mikes írói, lélektani motivációjának gyökereit, s nyomon követte íróvá érésének külső-belső folyamatát, irodalmi tudatának alakulását. Meghatározta a *Leveleskönyv* eszmei súlypontjait és retorikai eszköztárának fő sajátosságait, s bemutatta Mikes irodalmi igényét, nyelvi, stílusbeli célkitűzéseit, társadalomszemléletét és művelődési eszményeit. Körvonalazta erkölcsfilozófiáját, történeti-kritikai látásmódját, s elhelyezte az életművet a korai felvilágosodás áramában. A leveleket az emigráció élete, a politikai események, az ideológiai, személyi és más körülmények összefüggésében vizsgálta, s megkezdte az „apolitikus Mikes” képének lebontását. Rámutatott a *Leveleskönyv* műfaji előzményeire, környezetére és újdonságára, s feltárta a hang- és stílusváltások összetevőit. Felhívta a figyelmet a misszilisek és a *Leveleskönyv* stílusbeli, tárgyi, módszerbeli rokonságára, műfaji kölcsönhatására, s bemutatta a 18. század végi irodalmi mozgalmak szerepét a levelek első nyomtatott kiadásának megszületésében és a Mikes-hagyomány kialakulásában.

A fordítói életmű bemutatásával és értékelésével önálló irodalmi teljesítményként Hopp Lajos jelentős mértékben módosította és kiegészítette a korábbi Mikes-képet. Kijelölte a fordítói munkásság irodalmi, nyelvi és művelődéstörténeti helyét, s következtetései szükségessé teszik a 18. század magyar irodalom- és fordítástörténetének újragondolását. Fontos megállapítása, hogy a *Leveleskönyv* terjedelmének közel egynegyedét különféle fordításbetétek teszik ki.¹¹ Meggyőzően érvelt amellett, hogy az adaptációs munka lehetőséget adott Mikes saját helyzetének átgondolására, s hozzájárult társadalomszemléletének modernizálásához. Rámutatott arra is, hogy a lefordított művek társadalombírálata sokkal erősebb, mint a levelek írójéé. Egy kivételtől eltekintve meghatározta a fordítások még azonosítatlan forrásait,¹² s a lefordított műveket elhelyezte a francia szerzők életművében és a kor eszmetörténetében. Azonosította a Mikes által használt kiadások többségét, s kísérletet tett a keltezetlen fordításkéziratok datálására. Meghatározta a fordítói életmű műfaji és tematikus csoportjait, s kimutatta az írói önállóság nyomait a fordításokban. Feltárta Mikes szerkesztői, adaptációs módszerét, bemutatta tudatos stilisztává érésének folyamatát. A kéziratok javításai alapján megfogalmazott számos nyelvtani, stilisztikai, fordítástechnikai és nyelvhasználati következtetést,¹³ s nyomon követte a folyamatot, melynek során Mikes egyre szélesebb közönség felé fordult fordításaival.

Jelentősen megnehezíti a továbblépést, hogy Hopp Lajos 1996-ban bekövetkezett halála miatt csak részben valósult meg a Mikes-kutatások korszerű

tudományos szintézise, s megírásra vár a kutatás historiográfiája. Nehezítő körülmény az is, hogy akadémiai intézeti munkatársként Hopp Lajosnak nem nyílt lehetősége tanítványok nevelésére, speciális ismereteinek és kutatói tapasztalatainak közvetlen, folyamatos átadására. Úgy vélem, ebben a tudománytörténeti helyzetben hasznos lehet a fontosabb megoldatlan kérdések összegyűjtése, kifejtése és kiegészítése új megfontolásokkal. Ez hozzásegíthet a problémák tisztázásához, új kérdések megfogalmazásához, s ösztönözheti a további vizsgálatokat. A kérdések egyik része a rendelkezésre álló forrásanyag új szempontú elemzésével és az eddigi, gyakran külön kezelt eredmények összekapcsolásával, új összefüggésbe helyezésével idővel bizonyára tisztázható lesz. Másik része kiterjedt alapkutatásokkal talán megoldható, míg a harmadik része új források hiányában egyelőre nyitott marad. Fő célom a problémák számbavétele és az eredményesnek ígérkező új kutatási irányok, módszerek bemutatása. Körvonalazom az elvégzendő feladatokat, és néhány konkrét javaslatot teszek a továbblépés érdekében. Megkísérlem úgy összefoglalni a problémákat illető véleményemet, hogy az hasznára váljon a megoldásnak. Nem célom a kérdések teljes historiográfiájának áttekintése, s csak jelzésszerűen utalhatok több, részletes kibontást igénylő témára.

Textológia, filológia

Míg a 60-as, 70-es évek textológiájában, így például a Petőfi és az Arany kritikai kiadás ekkor megjelent kötetekben gyakran nem vagy alig volt szövegkritika,¹⁴ s mai szemmel nézve szükségesnek látszik e kötetek egészének átdolgozása textológiai szempontból, a Mikes kritikai kiadást a szövegkritikai feladatok következetes megvalósítása, egyértelmű jelzésrendszer alkalmazása jellemzi. A kötetek jegyzetanyaga számos alapvető felismerést tartalmaz Mikes kézirat-szerkesztői technikájáról, de Hopp Lajos sem tudott megnyugtató választ adni a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetét érintő néhány fontos kérdésre. Így mindeneke előtt ismeretlen a levelek végső megformálásának ideje, s nem tudjuk pontosan, mikor, milyen időközökben történt a koncok másolása az első fogalmazványokról.¹⁵ Részben tisztázatlan az is, hogy a külső körülmények, társadalmi kapcsolatok és érzelmi viszonyok, a levélíró erkölcsi felfogása, személyes habitusa és aktuális lelki dispoziciója hogyan befolyásolták a levélírást, s miként

¹¹ HOPP, A fordító..., i. m., 31–32.

¹² Az utolsó azonosítatlanul maradt forrást meghatározta TÜSKÉS Gábor, *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához*, ItK, 103(1999), 1–26.

¹³ HOPP Lajos, *Mikes javító tolla nyomában*, Magyar Nyelvőr, 91(1967), 149–160.

¹⁴ Vö. pl. KOROMPAY H. János, *A szövegközlés megbízhatósága: A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásáról = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, munkatárs TESLÁR Ákos, Bp., 2009, 415–421. [http://rec.iti.mta.hu/rec.iti]

¹⁵ MÖM I, 368, 385–386; vö. ZOLNAI Béla, *Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez*, EphK, 40(1916), 90–106.

alakult a levelekben kifejtett személyes reflexió megszületésének és írásos rögzítésének viszonya.

A kritikai kiadás első két kötetében, a tárgyi jegyzetek bevezetőjében Hopp részletesen foglalkozott a levélíró és a fordító írásmódjával, azon belül Mikes központoszási, egybe-, ill. különírási gyakorlatával, javítástípusaival, íráshibáival, nyelvi, hangrendszerbeli jelenségeivel és helyesírásával, s megfigyeléseit külön tanulmányban is összegezte.¹⁶ A további kötetekben azonban már nincs ilyen áttekintés. Hiányzik Mikes helyesírásának, írásmódjának az összes mű kéziratára kiterjedő, alapos elemzése, s a kéziratokban található későbbi javítások egy részéről nem volt biztosan eldönthető, hogy azok Mikestől vagy idegen kéztől származnak-e.¹⁷ Az utóbbi bizonytalanságnak következményei voltak a főszövegre és a jegyzetek megállapításaira nézve. Részben megmagyarázatlanok a központoszás, a nagy és kis kezdőbetűk használatának szempontjai, az egybeírás-különírásnak a korban szokatlan következetlenségei.¹⁸ Ehhez járul, hogy Mikes különböző javítástípusai gyakran keverednek szembetűnő másolási hibákkal. A kritikai kiadás lapalji jegyzetei feltűntetik ugyan ezeket, de ez a közlésmód a javítások, íráshibák nagy száma miatt rendkívül megnehezíti az eredeti írásmód folyamatában történő tanulmányozását.

Kelemen József, a kritikai kiadás nyelvi lektora annak idején megkezdte a vízjegyek korábbi vizsgálatának revízióját, s nagyobb tanulmányt tervezett az összes kézirat nyelve, helyesírása, írásmódja és vízjegyeinek rendszerezése alapján.¹⁹ 1982-ben bekövetkezett halála miatt azonban ez a kritikai kiadás utolsó kötetébe szánt tanulmány nem készült el. Hopp Lajos új eredményeket várt ettől elsősorban a *Leveleskönyv* kéziratának keletkezéstörténetéhez, s többször sürgette a Mikes-kéziratok nyelvi, stilisztikai javításainak vizsgálatát a teljes eredeti szövegösszefüggésben.²⁰ Nem tartotta valószínűtlennek azt sem, „hogy Mikes írói hagyatékából maradtak még olyan kéziratok dokumentumok Törökországban, amelyek előkerülésük esetén döntő mértékben hozzájárulhatnak a keletkezéstörténet tisztázásához.”²¹

Néhány fordítás esetében felvetődik az eredeti szerzői fogalmazvány esetleges fennmaradásának és hollétének problémája, s továbbra is megoldatlan négy keltezetlen fordítás datálási kérdése.²² Az *idő jól eltöltésének módja* datálása

¹⁶ MÖM I, 349–350, 368–371; MÖM II, 914–924; vö. HOPP, *Mikes javító tolla...*, i. m.; továbbá: HOPP Lajos, *A levélíró s fordító írásmódja* c. tanulmány töredékkéziratát Hopp Lajos hagyatékában. MTA ITI IGyA.

¹⁷ Vö. MÖM IV, 21–22, 50. jegyzet.

¹⁸ Vö. MÖM I, 369; HOPP Lajos, KELEMEN József, *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái*, Magyar Nyelvőr, 101(1977), 338–344.

¹⁹ MÖM VI, 913.

²⁰ Vö. HOPP, *Mikes javító tolla...*, i. m.

²¹ MÖM I, 386.

²² MÖM VI, 906–981; HOPP Lajos, *Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából*, Magyar

kapcsán, a kritikai kiadás utolsó kötetében Hopp Lajos ismét hangsúlyozta, a fordítások keletkezési idejének meghatározásához fogódzót nyújtana a *Leveleskönyv* vizsgálatában felmerült forrásoknak és a Mikes-kéziratok írásmódjának az író összes műveire, a kéziratváltozatokra is kiterjedő elemzése, összekötve a vízjelek revíziójával.²³

Eddig nem történt kísérlet annak megállapítására, hogy a *Leveleskönyv* kéziratának javításai hogyan viszonyulnak a fordításkéziratokban található javításokhoz. Nem tudjuk azt sem, mi az oka annak, hogy fiktív leveleiben Mikes sehol nem utal fordítói munkájára,²⁴ annak ellenére, hogy 1724-től harminc éven át párhuzamosan folytatta a kétféle tevékenységet. Jelenleg arra sincs magyarázat, hogy a különböző fordításokban miért kezelte eltérő módon a bibliai idézeteket.²⁵ A fordítások egy részénél nem sikerült megállapítani, hogy az adott műnek pontosan melyik kiadása szolgált forrásul, ezért az ilyen összevetésből levont következtetések a fordítói módszerre nézve csupán feltételes érvényűek.²⁶ Néhány esetben nem lehet pontosan tudni azt sem, mikor, hogyan, kitől jutott Rodostóba a forrásmű Mikes által használt kiadása.²⁷

Meggyőződésem, hogy a *Törökországi levelekkel* kapcsolatos textológiai és filológiai kérdések egy részének megoldása a fordításkéziratokban, illetőleg az ezekkel történő módszeres összevetésben keresendő, s a keletkezéstörténet tisztázását elősegítheti a genetikus kritika további eszközeinek alkalmazása. Ehhez mindenekelőtt szükség van a kritikai kiadás kötetében található lapalji jegyzetanyag kritikai elemzésére és módszeres összehasonlítására a kéziratokkal, különös tekintettel a szövegformálást tanúsító nyelvi, stilisztikai javításokra, az írásképek alakulására, a szövegalkulás folyamatának és az értelmezés szintjeinek kapcsolatára. Ezt a munkát nagymértékben megkönnyítheti a *Leveleskönyv* kéziratának tervbe vett digitális hasonmás kiadása, mivel így könnyebben lesznek összevethetőek a jelenleg négy különböző gyűjteményben őrzött autográf kéziratok.²⁸ A terv megvalósítása nem problémamentes, s nem véletlen, hogy a hagyományos reprodukciós eljárással tervezett korábbi kísérlet az 1980-as évek közepén a kézirat állapota és különféle technikai nehézségek miatt meghiúsult.

Könyvszemle, 102(1986), 283–294, itt: 287–288; HOPP, *A fordító...*, i. m.

²³ MÖM VI, 913.

²⁴ MÖM I, 542.

²⁵ Vö. pl. MÖM III, 1086, 591. 32. jegyzet; MÖM IV, 735, 34. 11. jegyzet, 736, 48. 32. jegyzet, 737, 63. 15. jegyzet, 738, 69. 19. jegyzet, 740, 88. 3. jegyzet.

²⁶ Így pl. MÖM III, 967; HOPP, *A fordító...*, i. m., 135, 242, 349; MÖM IV, 722–723; TÜSKÉS, 12. jegyzetben i. m.

²⁷ Így pl. MÖM III, 957; HOPP, *A fordító...*, i. m., 161.

²⁸ Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Dési Állami Gimnázium Könyvtára. Vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 11–23; KUNTÁR Lajos, *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelei hasonmás kiadására. Szombathelyi történet a nyolcvanas évek közepéről*, Vas Népe, 39(1994), 225. sz., 1994. szept. 26. 6.

Nyelv- és stílusújítás

A továbblépést ezen a területen mindenekelőtt az nehezíti, hogy nincs megnyugtatóan tisztázva a 18. századi irodalmi nyelv kialakulásának és a korabeli nyelvi norma sajátosságainak kérdése, s a század második felében zajló nyelvi, nyelvfejlesztési törekvések összehasonlíthatatlanul jobban ismertek, mint a század első felének azonos irányba mutató jelenségei.²⁹ Másfelől a *Leveleskönyv* nyelvi, stilisztikai, retorikai szempontból egyaránt rendkívül sokrétű, komplex szövegegyüttes. Ehhez járul, hogy hiányzik Mikes írói korpuszának teljes szótári feldolgoása.

Ma már tudjuk, hogy a tágabb értelemben vett nyelvújítás a 18. század végénél időben távolabbra mutató történeti folyamat, s a népnyelv és az irodalmi nyelv közti szintéziskeresés korai változata, a nyelvi provincializmusok és az egységes irodalmi nyelvi norma küzdelme Mikesnél is megfigyelhető.³⁰ Tudatos értelmezője és cselekvő résztvevője volt a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedére nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordításirodalom jelentősége, s kezdtek kibontakozni egy nemesi nyelvi program körvonalai.³¹ Mikes választásai a lefordított művek esetében átgondolt döntések eredményeként születtek meg. Pontosan látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban is.

Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé. Stílusának sajátosságai a fordításokban is megtalálhatók, s a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlen, s a kutatás mára alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, mely szerint Mikes „szókinccse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösi, akár Faludie”.³² Teljes egészében túlhaladottnak tekinthető az az 1999-ben megjelent és a kö-

vetkező évben egyetemi szöveggyűjteménybe is bekerült állítás, mely szerint a fordítások csupán „hatalmas terjedelmű időtöltő feladatteljesítések”, „[a] *Leveleskönyv* fényében [...] szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva”.³³

Mikes egyik kimondatlan célja a nyelvi teljesítmény növelése volt, s irodalmi újszerűsége nagymértékben összefügg prózájának korához mért nyelvi újdonságával.³⁴ Ugyanakkor tisztázatlan, hogy nyelvfejlesztő törekvése mennyire volt tudatos a nyelvi norma felé mutató jelenségekben, milyen szerepet játszott a magyar irodalmi nyelv nyelvi, stílusbeli modernizációjában, s mivel magyarázható Mikes kortársaiénál kiegyenlítettebb nyelvhasználata. Hopp Lajos megállapítása, mely szerint feltárára vár a mikesi széppróza alakulástörténete a nyelvi, stílusbeli adaptációs folyamattal együtt, az író összes műveinek együttes tanulmányozása révén, ma is aktuális.³⁵

Mikes nyelvről és stílusáról nem készült az egész életműre kiterjedő, összefoglaló tanulmány, s nagyrészt tisztázatlan a Zágon környéki nyelvjárás, a kolozsvári köznyelv és a különböző francia stílusváltozatok hatásának kérdése.³⁶ Hiányzik az alapos nyelvészeti vizsgálat Mikes mondattípusainak meghatározásához, a mondat szerkesztés sajátosságainak pontosabb körvonalazásához, a gálans viselkedésmód és szórakoztatás többretegű nyelvi kódolásához. Ellenőrzésre szorulnak Szabolcsi Bence megállapításai a mikesi prózában jelenlévő zenei hatásokról, próza-vers-zene elemeinek viszonyáról, Mikes stílusának zenei diszpozíciójáról, mondatritmikán alapuló énekszerűségéről, s hogy mindez mennyiben tekinthető a korszakban egyedi jelenségnek.³⁷ A kritikai kiadásban Hopp Lajos igyekezett kielégíteni a nyelvtudomány igényeit, s a kiadás ösztönözte a magyar irodalmi nyelv 18. századi történetét feltáró vizsgálatokat.³⁸ Az időközben e tárgyban született kevés számú elemzés azonban inkább részterületekre összpontosít, és nem aknázza ki teljes egészében a kiadásban rejlő lehetőségeket. Bár a kritikai kiadás jegyzetanyaga számos esetben hozza a francia forrásszövegek megfelelő részleteit, a *Törökországi levelek* és a szépprózai átdolgozások esetében indokoltnak látszik egy új, kétnyelvű kritikai kiadás elkészítése.

A Mikes-szövegek fontos tanulságokat tartogatnak az irodalmi nyelv fejlődéséhez, nyelvi normájának alakulásához, helyesírási és hangtani téren egyaránt.

²⁹ MÖM I, 352; BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960; *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk., bev. BÍRÓ Ferenc, Bp., 2005.

³⁰ SZATHMÁRI István, *Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 269–275; Uő., *Mikes és irodalmi nyelvünk = Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 93–98.

³¹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, összeáll. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004, 7–39, itt: 27–30.

³² SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi levelei nyelvi szempontból = Mikes- emlékkiadás*, kiad. MIKLÓS Ferenc, Bp., 1906, LVII–LXIII.

³³ KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen (1690–1761)*, Irodalomismeret, 10(1999), 3–4, 39–51, itt: 51; = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 582–593, itt: 593.

³⁴ MÖM I, 351.

³⁵ HOPP, *Utószó = Mikes Kelemen művei*, 817.

³⁶ MÖM I, 349, 369.

³⁷ SZABOLCSI Bence, *Vers- és dallam-emlék a Törökországi levelekben: Adalék a régi magyar próza ritmikájához*, Magyarágtudomány 1942, 225–234.

³⁸ Vö. 30. jegyzet; SZILÁGYI Ferenc, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége = Irodalom, történelem...*, i. m., 99–104.

Segíthetnek az erdélyi nyelvi norma jellegzetességeinek megállapításában, továbbá annak tisztázásában, érzékelt-e Mikes a nyelvi normát, s az mennyiben hatott rá. A már Hopp által felvetett, ma is válaszra váró kérdések közé tartozik, igazodott-e a székely nyelvjárásból kinövő Mikes egy másik magyar belső nyelvtípushoz, esetleg más nyelvi eszményhez, s ha igen, milyen hatása tapasztalható ennek a formai, nyelvtani szerkezeti és szókészleti norma területén.³⁹ További elemzést igényel a megfigyelés, mely szerint „Mikes formai tekintetben mintha elszakadt volna a háromszéki táji nyelvi kötöttségektől, és az ország északkeleti területén kialakult irodalmi nyelvi normához igazodott.”⁴⁰ Megvizsgálandó továbbá a mikesi nyelvben a provinciális nyelvtípusok egymáshoz való viszonya, mivel országosan ható magyar köznyelv hiányában a provinciális (regionális) irodalmi nyelvek belül esnek az irodalmi nyelv határán.⁴¹ Részletesen meg kellene vizsgálni a jezsuita retorika-oktatás hatását, az inventio és a dispositio sajátosságait, a retorikai és stilisztikai alakzatok szerepét többek között a figyelem felkeltésében, a tetszés kiváltásában, a levélíró és a fiktív címzett viszonyának megteremtésében.

Külön kérdéskört alkot, hogy Mikes nyelvi teljesítményének nyelvalakító szerepe csak jelentős kiséssel érvényesült. Ezért nyelvének, stílusának és írásmódjának vizsgálata a halálát követő időszakban kibontakozó nyelvújító mozgalom szemszögéből is fontos feladat.⁴² Hopp Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy Mikes stílusának fontos összetevője a Biblia szókincse, frazeológiája.⁴³ Tisztázásra vár, milyen kapcsolata van Mikes nyelvének a Biblia nyelvével, a Káldi-féle biblia nyilvánvaló befolyása mellett érvényesült-e benne Károli fordításának hatása, s hogyan törekedett az író a Biblia kollektív hangjának egyénítésére. A *Leveles-könyv* esetében tekintetbe veendő a levelek nyelvi cselekvéseinek komplexitása, szerkezete, historicitása és dialogicitása, s hasznosítandók a szociolingvisztika, a kognitív és a pragmatikus nyelvészet által kidolgozott kommunikatív, pragmatikus és más szempontok. Köpeczi Béla utalása Rákóczi és Mikes szóhasználatának rokonságára, azonos kifejezéseire ugyancsak figyelmet érdemel.⁴⁴

A fenti kérdések jelentős részének megválaszolását nagymértékben elősegítené egy, a teljes életmű szó- és kifejezésanyagát feldolgozó Mikes-szótár. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* csupán a *Törökországi levelek* szó- és szólásállományát tartalmazza, a szöveghelyesség tekintetében erősen kifogásolható 1794-

³⁹ MÖM I, 353; HOPP, *Utószó = Mikes Kelemen művei*, 822–823.

⁴⁰ *Uo.*, 820–821.

⁴¹ *Uo.*, 822; vö. VÁRADI-STERMBERG János, *Mikes Kelemen nyomában Kárpátalján = Irodalom, történelem... i. m.*, 105–110, itt: 108.

⁴² MÖM I, 348.

⁴³ HOPP, *Utószó = Mikes Kelemen művei*, 823–824.

⁴⁴ KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka*, A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve, 6(1989), 22–33, itt: 26.

es kiadás alapján,⁴⁵ mai szemmel nézve meglehetősen pontatlanul, *A magyar nyelv nagyszótárának* korpuszában pedig az 1772-es alsó időhatár miatt Mikes életműve nem szerepel. A Mikes-szótár elkészítésének gondolatával már Hopp Lajos foglalkozott, s Szathmári István nem sokkal a kritikai kiadás befejezését követően felhívta a figyelmet egy ilyen munka jelentőségére, „amely stíluszótár is lehetne egyben”.⁴⁶ Ez a feladatkielölés ma is időszerű. A szótár megvalósítása az irodalom- és a nyelvtudománynak egyaránt érdeke, s a két tudományág átgondolt összefogásával képzelhető el. Egy ilyen szótár egyedülálló forrásbázist kínál a további kutatásoknak, jelentősége vitathatatlan. Kivételes lehetőség, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadására épülhet.

Az OTKA-pályázat⁴⁷ keretében tervbe vett vállalkozás fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az, hogy felhasználva az elektronikus szövegfeldolgozás és adatbázis formájában való közzététel lehetőségeit, nem korlátozza a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőséget biztosít a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségeket nyit meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. A fentiek tükrében nem lehet kétséges, hogy a Mikes-filológia és textológia eddigi eredményeinek meghaladása nem kis mértékben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár, mint alapvető segédeszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, s hozzájárulhat a 18. századi magyar nyelv szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi sajátosságainak jobb megismeréséhez.

⁴⁵ HOPP, *Utószó = Mikes Kelemen művei*, 826.

⁴⁶ SZATHMÁRI, *Mikes és irodalmi... i. m.*, 98.

⁴⁷ K 81.337. számon, 2009. szept. 15-i határidővel benyújtott OTKA-pályázat.